

Heemtuin Zaandam

Arjan Zonderland

De heemtuin in Zaandam behoort tot de oudere heemtuinten van Nederland. Aan de rand van Zaandam, op wat vroeger een uitgestrekt veenweidegebied was, werd een stuk grond gebruikt voor het storten van bagger. Aan de noordelijke rand van het gebied, dat omgevormd werd tot het Burgemeester in 't Veldpark, was een dijkje doorgebroken. Veel baggerspecie verdween daardoor in de aangrenzende Gouw en er ontstond een moerassig gebiedje. Hier kwam gedeeltelijk het oorspronkelijke veen weer aan de oppervlakte en er ontstond een natuurlijk hoekje. Dit natuurlijke hoekje vormde de aanleiding tot de aanleg in 1954 en 1955 van een ca. 1,2 ha grote wildeplantentuin.

nen de gemeente vroeg men zich zelfs af of het beheer van een heemtuin tot haar kerntaken behoorde en of de heemtuin moest worden gesloten.

Een nieuwe stichting en een nieuw beheer

Aan alle onzekerheid kwam in 1993 een einde. De heemtuin werd samen met de kinderbeerderij, het biologisch lescentrum en de schooltuinen in de nieuwe stichting Natuur- en Milieueducatie Zaanstreek ondergebracht. Met het wisselen van de personele bezetting, werd ook het beheer gewijzigd. De heemtuin wordt nu niet meer als wildeplantentuin beheerd. Getracht wordt om op meer natuurlijke wijze een bloemrijke en gevarieerde omgeving te realiseren. Veel meer dan voorheen zijn stukjes in maaibeheer genomen.

In de traditie van Landwehr en Sipkes

Bij de aanleg en verdere ontwikkeling van de heemtuin streefde de plantsoenendienst van Zaandam naar een grote verscheidenheid aan biotoopjes. Hierbij werden ze geholpen door adviezen en plantenmateriaal uit Amstelveen en Rockanje. De eerste jaren was er op diverse plaatsen een te weelderige plantengroei. Door van meet af aan planten met een grote productie te verwijderen, werd getracht de bodem te verarmen. Na zo'n twintig jaar kregen ook de wat minder concurrentiekrachtige soorten een kans. Zo ontstond een sfeervol, soortenrijk parkje, waarin eiken-haagbeukenbos, elzenbos, naaldbos, heide, duin, een akker, rietland, water- en oevervegetaties aanwezig waren. In deze vegetaties bevonden zich meer dan 500 soorten, waaronder de nodige zeldzaamheden. Door middel van wieden

werd getracht dit assortiment op peil te houden. Voor dit en het andere werk was er een hovenier in de tuin aanwezig, die indien noodzakelijk bijgestaan werd door ploegen van de plantsoenendienst.

Moeilijke periode

Nadat Zaandam was opgegaan in de gemeente Zaanstad en er in de jaren '80 moest worden bezuinigd, brak er een moeilijke periode aan. De man achter de schermen, Fred Roovers, kon steeds minder voor elkaar krijgen en veel positieve zaken konden niet worden voortgezet. Buiten de normale werktijden bleef de tuin dicht en het aantal rondleidingen verminderde. Ook het bezoekersaantal daalde sterk. Experimenten om buiten de tuin bermen met wilde planten aan te leggen, konden niet worden voortgezet. Bin-

Kleur in het rietland

In de rietlanden is de maaitijd vervroegd naar de zomer. Rond half augustus, vlak voor de bloei van het riet, wordt een groot deel gemaaid en afgevoerd. De resultaten waren direct merkbaar. Pinksterbloem en gewone dotterbloem hebben zich sterk uitgebreid en geven het rietland in april kleur. In mei voegt de zich eveneens uitbreidende echte koekoeksbloem er een nieuwe tint aan toe. In juni is het de beurt aan de grote ratelaar. Het is de tijd dat het riet snel omhoog schiet en later bloeiende soorten, zoals watermunt aan het gezicht onttrekt. Alleen in de minder frequent gemaaide delen vindt het riet zijn gelijke in rivierkruiskruid, moerasmelkdistel en harig wilgenroosje. Iets bescheidener zijn valerianen en koninginnenkruid. De laatste

heeft een speciaal plekje in ons hart vanwege de vele vlinders en andere insecten, die ze van brandstof voorziet. Tijdens het maaien gaan we er regelmatig met de zeis omheen. Hierdoor is het koninginnenkruid nu ook op veel andere plaatsen in de tuin te vinden. Door het maaibeheer voort te zetten, zal zich in de toekomst veenmosrietland ontwikkelen.

De kleine plukjes veenmos die we geplant hebben, breiden zich langzaam uit. Vooral nadat we dammen in de tuin hebben geplaatst en het regenwater langer op de rietlanden blijft staan, is de zomerse terugval van dit veenmos veel minder. Omdat het veenmosrietland voor het merendeel van het publiek, door het ontbreken van massale en opvallende bloei, minder aantrekkelijk is, willen we de meeste rietlanden in het bloemrijke stadium houden. Daarom bekalken we de paden door de rietlanden. Hiervan heeft met name de rietorchis sterk geprofiteerd. Ook kunnen de rietlanden in de toekomst bemest worden door ze incidenteel te laten overstromen. Dat is mogelijk omdat er in de vijver in de tuin dammen zijn geplaatst.

De waterhuishouding

Vroeger stonden de Gouw en het water in de heemtuin met elkaar in open verbinding. Er was een constant waterpeil, maar het water was zeer voedselrijk en enigszins brak. De vijver in de tuin zelf was grotendeels verland. Er stond nog maar 25 cm water in. In 1998 is de vijver deels uitgebaggerd en zijn er twee dammen geplaatst. We kiezen in de tuin voor een fluctuerend waterpeil. Na het maaien gaan de sluizen dicht en stijgt het peil ongeveer 15 cm. Als er nog meer regen valt, dan laten we water uit. In het groeiseizoen dat ongeveer loopt van mei tot in augustus zakt het water tot het oorspronkelijke peil. Een in de winter hoger waterpeil is in mijn ogen een veel natuurlijker situatie dan een constant waterpeil. Een hoger winterpeil is gunstig voor de krabbescheren, die de afgelopen jaren steevast in het ijs vastvroren en sterk in aantal zijn verminderd. Hopelijk kunnen de komende jaren niet alleen de krabbescheren, maar ook allerlei die-

ren, zoals kikkers, padden, salamanders, libellen, waterkevers en noem maar op, zich uitbreiden.

Steeds meer libellen en andere insecten

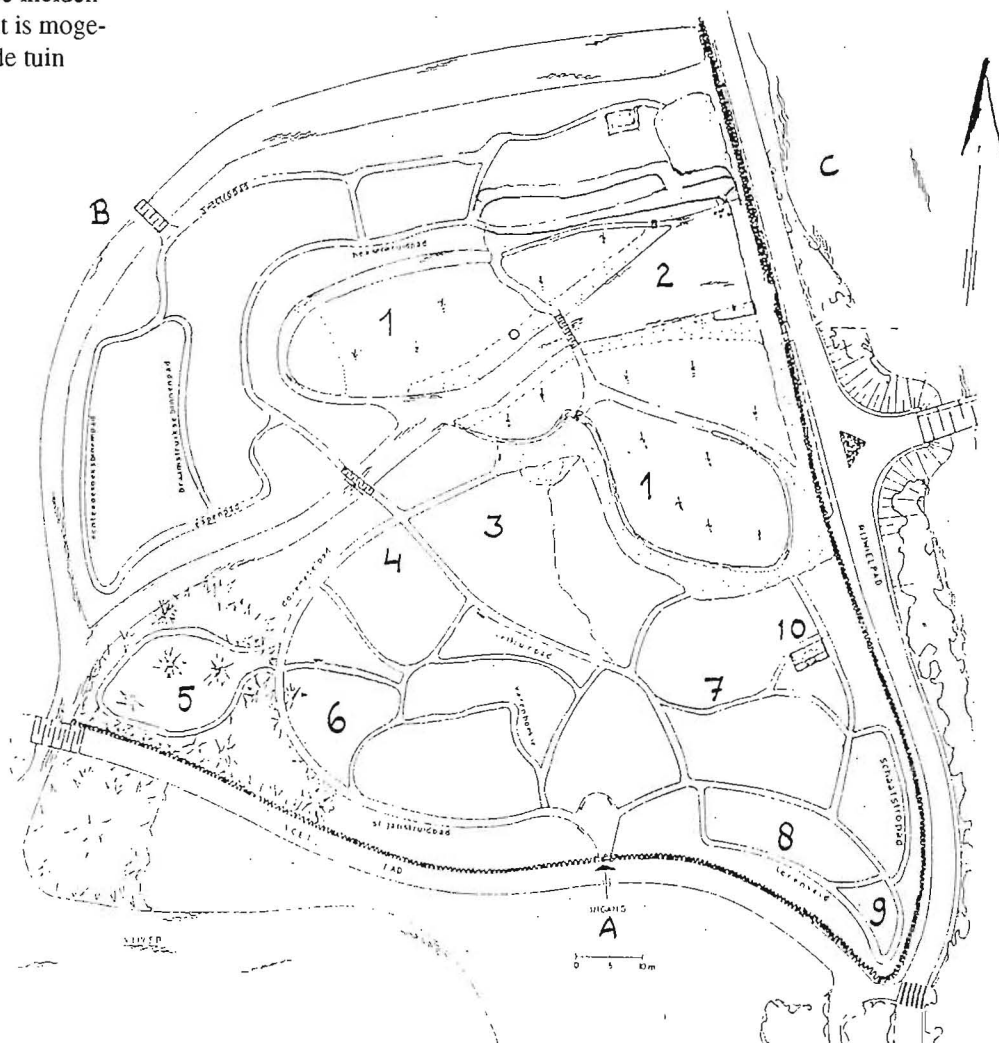
Zeker voor de libellen is die trend sterk aanwezig. De eerste jaren waren er slechts een paar soorten in kleine aantallen in de tuin aanwezig. Het aantal soorten is gestaag toegenomen, net als de aantallen. Deze ontwikkeling heeft waarschijnlijk niet alleen met de heemtuin te maken, maar blijkbaar vinden ze hier toch voldoende voedsel in de vorm van insecten. Dat is niet verwonderlijk, want na het wijzigen van het beheer is het aantal (soorten) insecten sterk toegenomen. Jaarlijks komen er soorten bij die nog niet eerder zijn waargenomen. Helaas kunnen we deze indrukken niet bevestigen omdat oude inventarisaties ontbreken. Maar echt verwonderlijk is het niet, gezien de voorzieningen die voor insecten zijn

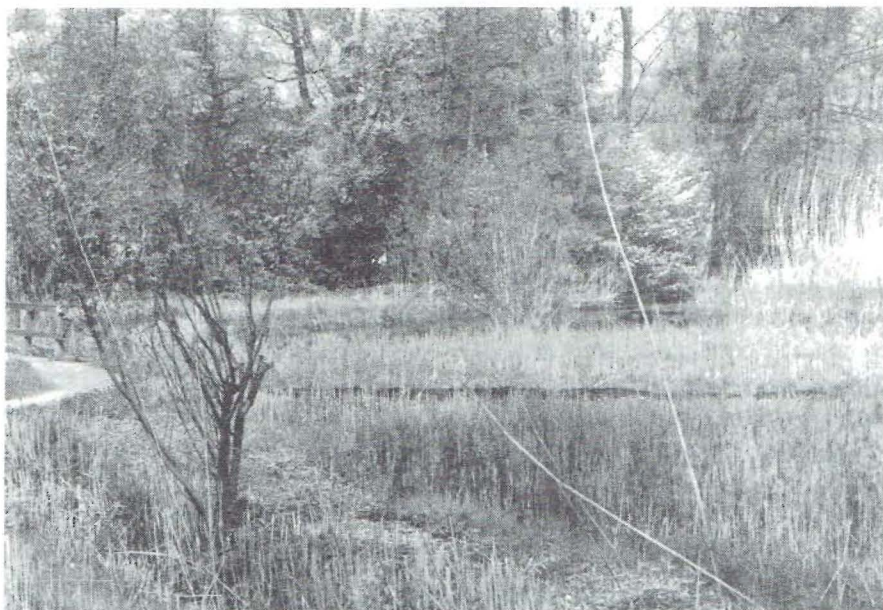
Plattegrond

Heemtuin Zaandam

1. Rietland
2. Vijver
3. Heide
4. Klimop
5. Naaldboutbos
6. Duinterrein
7. Limburgs bos
8. Ruig terrein
9. Distelhoek
10. Bijenstal

- A. Ingang
B. Ziekenhuis
"De Heel"
C. Gouw

getroffen. De nesthulp voor wilde bijen en wespen wordt inmiddels dankbaar gebruikt. In de takkenwallen schuilen en overwinteren de nodige insecten. Daarnaast zijn de nodige mini-milieus gemaakt en blijven op veel plaatsen oude stengels staan. Maar het is vooral de ontwikkeling van meer natuurlijke, grazige stukken in de tuin. Gras werd tot 1993 nauwelijks toegestaan in de tuin. Soorten die voor hun ontwikkeling gras nodig hebben zijn sterk toegenomen. Zo is er nu sprake van een redelijk aantal bruine sprinkhanen en ook de bruine zandoogjes en zwartsprietdikkopjes nemen in aantal toe.

'Grazen'

Het was vooral de uitbreiding van grassen en ook wel van brandnetel en heermoes die de eerste twee jaar voor de nodige problemen zorgden. Twee keer maaien per jaar was nodig om de bodem te verschromen. Omdat een wat ruige heemtuin met weinig bloemen door het publiek niet echt wordt geapprecieerd, zijn we als compomis gaan 'grazen'. Niet met echte dieren, hoewel we hier wel aan gedacht hebben, maar met scharen werd de grasmat kort geknipt en werd er af en toe een bijzondere plant gespaard. Uiteraard is dit knippen arbeidsintensief, maar het betreft enkele kleinere stukken, tegelijkertijd werden er soorten ingezaaid die beter tegen het maaien bestand zijn en werden minder geschikte soorten op betere standplaatsen gezaaid.

Inmiddels is de bloemenrijkdom en de variatie in de tuin groot genoeg om weer gewoon te maaien.

Heermoes

Hetzelfde probleem van een te voedselrijke bodem deed zich voor op het duinterrein en de heide. Bij de aanleg van het duinterrein in de jaren zeventig was slechts een laag zand van 30 cm aangebracht. Heermoes zat al snel met zijn wortels in de voedselrijke onderlaag en domineerde het geheel. Alleen door middel van flink ingrijpen wist de toenmalige hovenier, George van Houts de schijn van een duinterrein op te houden. Na de wisseling van de wacht werd direct besloten er hooiland van te maken. De eerste jaren werd heermoes sterk gedecimeerd door concurrentie van het gras. Al spoedig nam ook de bloemenrijkdom toe. Het laatste jaar stak heermoes weer de kop op, maar met name knooppkruid, jacobskruiskruid en watermunt (!) bieden voldoende tegenwicht.

Hetzelfde probleem deed zich ook voor op het heideterrein. Bij de aanleg was gebruik gemaakt van veengrond. 's Zomers ligt het grondwater ca. een meter beneden het maaiveld. De veengrond is gaan composteren en de bodem is zeer voedselrijk. Brandnetel, heermoes en gras tieren welig tussen de jeneverbessen. Door jaarlijks twee keer te maaien moet de bloemenrijkdom toenemen. Vooral op de lagere delen is het eerste resultaat zichtbaar. Intensief beheer, waarbij deels wordt

In 1999 waargenomen

Libellen

Houtpantserjuffer
Lantaarntje
Paardenbijter
Blauwe glazenmaker
Gewone oeverlibel
Zwarte heidelibel
Bloedrode heidelibel
Geelvlakheidelibel
Bruinrode heidelibel

Vlinders

Zwartsprietdikkopje
Oranjetipje
Groot koolwitje
Klein koolwitje
Klein geaderd witje
Citroenvlinder
Atalanta
Kleine vos
Gehakelde aurelia
Bruin zandoogje
Hooibeestje
Kleine vuurvinder
Boomblauwtje
Dagpauwoog

'begraasd', blijft de eerste jaren noodzakelijk.

Plannen en dromen

Nu we de verruiging onder controle beginnen te krijgen en de tuin zich aardig begint te ontwikkelen, wordt het tijd om aan de toekomst te denken. Inmiddels is er al een klein muurtje gemetseld en ontwikkelt zich een kalkgraslandje. Grotere plannen zijn de uitbreiding van de tuin met 0,3 ha. Hierover zijn we in een vergevorderd stadium van overleg met de gemeente Zaanstad. Minder vergevorderd zijn we met de plannen voor een nieuw onderkomen in de tuin. Door de toename van het aantal vrijwilligers en de komst van twee Melkert-medewerkers barst de behuizing, mede door het verzakken, uit zijn voegen. Als we de financiën rond kunnen krijgen, willen we er een educatieve ruimte bij. Dan kunnen we de vele educatieve activiteiten, die we samen met het biologisch lescentrum doen, verder uitbreiden. Nu al worden, bij goed weer, in de maanden maart en juni een kleine vijftig schoolklassen rondgeleid. Afhankelijk van de personele bezetting willen wij deze activiteiten verder uitbreiden, waarbij wordt gedacht aan an-

Adres en bereikbaarheid

De Heemtuin Zaandam is gelegen aan de Heijermansstraat, aan de noordkant van het Burgemeester in 't Veldpark, vlakbij Ziekenhuis de Heel. De tuin is bereikbaar met openbaar vervoer: met NZH-bus 63, vanaf station Zaandam of met NZH-bus 63 vanaf station Zaandam Kogerveld. Uitstappen halte Kopermolenstraat. Eventueel kan vanaf station Zaandam ook NZH-bus 64/65 worden genomen. Uitstappen bij Ziekenhuis De Heel.

De Heemtuin is van 15 maart t/m 15 september geopend op zondag t/m donderdag tussen 10 en 16 uur. Vanaf 16 september t/m 14 maart is de tuin open op maandag t/m donderdag tussen 10 en 16 uur. Honden zijn niet toegestaan.

dere leeftijdsgroepen binnen het basis- en voortgezet onderwijs, buurthuizen en het aangrenzende ziekenhuis.

Voor een grotendeels van gemeentelijke subsidie afhankelijke stichting is een groot aantal bezoekers essentieel. Om die reden is er niet echt sprake van een natuurtuin. Zo wordt er gezaaid, incidenteel geplant en worden er nestkasten opgehangen. Er groeien zelfs tuinplanten hier. Uiteraard gaat het daarbij om soorten die bij vlinders of andere insecten zeer in trek zijn. Ze bevinden zich vrijwel uitsluitend in de

tuin van het huisje en in de kruidentuin. Ook wil soortenrijkdom wel eens belangrijker zijn dan natuurlijk beheer. Een bloemlezing à la Thijsses's Hof en een voorbeeldtuin met uitsluitend wilde planten moeten zorgen voor een kunstmatige bloemenrijkdom. Samen met de meer natuurlijke stukken moeten deze gecultiveerde stukken zorgen voor een sfeervolle omgeving. □

Arjan Zonderland is verantwoordelijk voor het beheer van Heemtuin Zaandam.

Hij is telefonisch bereikbaar op de heemtuin: 075-6352185

Met de zachte g

Orgiedeeën

(Alleen maar zo geschreven om een zachte g in de titel te hebben)

Ons kampeerveldje is een restant kalkgrasland bovenaan een helling tussen een bouwlandvlakte en een beekje, ergens in de Lorraine. Tussen het gras groeien er veel kleine muggenorchissen. Bergnachtorchissen staan verspreid onder en tegen struikenopslag. Het lijkt wel of de bruinrode wespenorchissen bij voorkeur groeien op plekken waar in de grond is gewerkt; hier groeien ze op de steentaluds van de loopgraaf uit '14-'18 die in dit veldje ligt. Ook elders tref ik deze soort steeds op vergraven kalkbodems en op kalkdepots bij groeven. Op ditzelfde veldje groeien ook bijenorchissen, het ene jaar meer, het andere minder. Ze zijn allemaal verschillend van kleur. Het valt op dat de meeste zijn komen groeien tussen en vlak naast de rijsporen van de auto, tevens looppaden voor onze klompgeschoeide voeten. In 1962 was ik als verse ambtenaar natuurbehoud Staatsbosbeheer in de leer in Zuid-Limburg. Collega Van Zwam was mijn mentor. Hij kreeg meer dan eens op zijn mieter van zijn chef, houtvester/natuurbeschermingsconsulent Dr. W.H. Diemont. Diens gram betrof Van Zwams nieuwe paden die het publiek door de staatsbezittingen moesten geleiden: "Van Zwam, waarom maak jij de nieuwe paden altijd uitgerekend door de orchidee-groeiplaatsen?" "Maar mijnheer Diemont, het is anders: waar we de paden maken, komen juist de orchideeën!" De paden werden destijds eenvoudig gemaakt door wegkrabben van bodemstrooisel en vegetatie, egaliseren, hier en daar een beschoeiinkje maken en waar nodig versteviging en gat-opvulling aanbrengen met krijt, mergel of grind.

In dat jaar werd ook dé orchideeëntuin in het Gerendal aangelegd. Op een stuk kalkgrasland waar al bruine orchissen groeiden. Vaksgewijs werden plekken opengekrabd om er de orchideeën te planten die elders uit eigen terreinen werden weggestoken. Hier al verdwenen of te zeldzaam geworden soorten werden weggehaald uit bos- en andere terreinen in Wallonië en Luxemburg. Daarover was tevoren overleg geweest met Diemonts buitenlandse collega's. Elke soort kreeg zijn eigen vakje, mét een draadje daaromheen en een bordje met de naam. Het publiek kwam in drommen. En zo ontstonden er op korte afstand van elkaar grote bodemverschillen tussen onbehandeld terrein, schoongekrabde en losgewerkte vakjes en door belopen aangedrukte paden. Veel orchideesoorten reageerden daarop door van hun plantplek te verdwijnen en ergens anders te gaan groeien waar ze het meer naar de zin hadden. Als terugplanten naar waar het bordje nog stond geen resultaat bleek te hebben, werd het bordje 'dan maar' naar de plant verplaatst.

Willem Iven